

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ПОНЯТТЯ “ПРАКТИКА” В СОЦІОЛОГІЇ

Поява будь-якого поняття в науковому, соціологічному значенні передбачає можливість уникнення помилки його змішування із звичаєним змістом. Це потребує аналізу відповідної літератури та уточнення смислу поняття в межах різних теоретичних підходів, з яких можна вибрати один, який відповідає завданням дослідження, або ж сформулювати власне “робоче визначення”. Поняття практики у загальноживаному значенні зазвичай застосовують у разі виокремлення реального боку певної сфери життя. Часто можна почути або прочитати, що “теоретично це уявляється так., натомість на практиці ми бачимо...” Тобто протиставляється фактичний бік проблеми її уявному баченню. Це протиставлення проникло і в соціологію, де в річищі суб’єктивістських та об’єктивістських парадигм триває дискусія стосовно майже всіх понять.

Поняття “практика” (practice) соціологічні словники визначають як: 1) діяльність людей, пов’язану з впливом на природу і суспільство; 2) звичай, звичка; 3) тренування; прийоми; 4) навички у будь-якій діяльності, професії; практична професійна діяльність. Соціальними практиками зазвичай вважають загальноприйняті форми діяльності, що склалися у житті людей; сукупний досвід людства [1, с. 371].

Марксизм визначає поняття “практика” (praxis) як цілеспрямовану діяльність (включаючи політичну) щодо зміни матеріального і соціального світу, в тому числі самої людини. Ліва ідея революційного “праксису” протистоїть споглядальному пізнанню, тому підкреслює активність та перетворення. Водночас звертається увага на те, що свідомість людей визначається насамперед характером економічних практик. У такому розумінні це поняття було розроблене і набуло поширення у роботах А.Грамші, Д.Лукача, Л.Альтю-

сера та ін. Завдяки поняттю “практика” в рамках марксизму привертається увага до соціально-творчої природи соціальних інститутів, а також до можливості їх зміни, тобто до здатності людини до свободи, якої неможливо досягти повною мірою на індивідуальному рівні. Марксизм застерігає, що у деяких випадках між практикою і необхідністю може існувати напруженість [2, с. 70–71].

Пізніше цей термін об’єднував різноманітні спроби замінити уявлення про структурно-функціональну, культурну чи економічну детермінованість діяльності людей на підкреслено активнішу роль людської діяльності у відтворенні та зміні соціальної системи. Так чи інакше таке “гуманістичне” трактування практики, незважаючи на акцент активності індивіда, було методологічним компромісом і все ж таки тяжіло до марксистського розуміння “праксиса” [3, с. 9–10].

Так звана теорія практик є загалом умовним позначенням ряду підходів, які беруть початок у таких дисциплінах, як соціологія, антропологія, історія, філософія мови. На концепції практики засновані ряд конструктивістських і деякі постструктуралістські концепції, у яких соціальна дія детермінується імпліцитними, нерелексивними (“фоновими”) і надіндивідуальними “практиками” як символічними порядками і диспозитивами дії [4, с. 61]. Розуміння практики як фонове знання й уміння і як конкретну діяльність, що поєднує слова та дії, засноване на “консервативній” філософії Л.Вітгенштейна і М.Хайдеггера [3, с. 13–14]. За цією схемою будь-яке явище (виступ чи поведінку) можна інтерпретувати тільки через фонові практики навколо цього явища, оскільки вони разом є цілісною структурою. Фонові практики – це сукупність прийнятих у певній культурі традиційних способів, звичок чи навичок діяльності. Саме тому перенесення формальних демократичних інститутів у нові суспільства часто є проблематичним, оскільки, як зазначає В.Волков, “демократія починає “спрацьовувати” лише після тривалої взаємної адаптації інститутів і практик, а формальні закони

одержують своє дійсне тлумачення на рівні місцевих громадянських традицій, що склалися у процесі тривалої історії” [3, с. 16].

В.Волков, аналізуючи роботи Д.Юма, Л.Вітгенштейна, Е.Гофмана, Дж.Серля, виокремлює три способи зміни практик: артикуляція, реконфігурація і запозичення. Артикуляція – це коли певний стиль чи спосіб дії потрапляє у фокус уваги певного соціального актора, окреслюється і завдяки цьому видається можливим його нормативне вираження і поширення в суспільстві. Тоді як реконфігурація передбачає, що певна практика чи аспект практики, який раніше був маргінальним, стає центральним. “Через артикуляцію, реконфігурацію і запозичення існуючі практики одержують нові імена, переносяться в інші контексти і пристосовуються для вирішення нових завдань” [5, с. 325].

У своєму прагненні поєднати діалектику співвідношення соціальної структури і соціальної дії П.Бурдьє вводить у соціологію поняття “габітус” – систему органічних або ментальних диспозицій і неусвідомлених схем мислення, сприйняття і дії. Натомість практики Бурдьє виводить з габітуса, вони виникають внаслідок зіткнення між габітусом і подією, яка може активізувати габітус. Габітус, за Бурдьє, є одночасно системою схем виробництва практик і системою схем сприйняття та оцінювання практик [6]. В обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований. Внаслідок цього габітус виробляє практики і уявлення, які піддаються класифікації й об’єктивно диференційовані. Габітуси є принципами, що породжують практики, за якими можна відрізнити і розпізнавати: наприклад, “що їсть робітник і особливо його манера їсти, спорт, яким він займається, політичні думки і його манера висловити їх – відрізняють систематичним чином споживання і відповідні практики робітника від хазяїна промислового підприємства, тут же різноманітні схеми класифікації, принципи бачення і ділення, смаки” [цит. за: 7]. Соціальні практики тут є важливою

ланкою у здійсненні продукування і відтворення соціальних відносин, тому розглядаються як основа відтворення суспільства. Таким чином, практики у роботах Бурдьє визначаються діалектикою об'єктивних структур і системою диспозицій, які актуалізуються і відтворюються цими структурами.

Слід зазначити, що термін “диспозиція”, який Бурдьє застосував у визначенні габітуса, цілком відповідає аналогічному терміну, котрий ввів Г.Олпорт, а саме, як налаштованість чи готовність індивіда до дії. Власне, концепція габітуса перекликається з диспозиційною концепцією В.Ядова, у якій теж система диспозицій визначає спрямованість соціальної поведінки [8]. Однак використання поняття “практика” як універсального “квазіоб’єкта” з невизначено широким концептуальним полем зазнало критики Дж.Александера, С.Тернера та ін. Зокрема, у С.Тернера виникає запитання, як відбувається передача практик, оскільки Бурдьє розглядає саму можливість “репродуктивної трансмісії” як даність, не пояснюючи її механізмів. Адже “якась принципово нова психологічна теорія, що пояснює власне інтеріоризацію і екстеріоризацію практики як зовнішньої структури дії через внутрішню структуру диспозицій, ще може виникнути, але досі єдиною переконливою психологічною моделлю навчання як формування нової поведінки залишається біхевіористська психологія, яка критикується Бурдьє настільки ж заповзято, як і структуралізм” [4, с. 69]. Дж.Александр зазначає, що саме поняття габітуса у Бурдьє стає деяким аналогом “проміжної змінної” необіхевіоризму, тобто своєюрідною концептуальною декорацією і знаряддям “суб’єктивізації об’єктивних сил” [4, с. 70].

Подібно до Бурдьє проблему поєднання соціальної структури і діяльності вирішує Е.Гідденс, який спробував осмислити, як у процесі соціальної взаємодії формуються соціальні структури, що впливають на індивідуальну дію. Саме реальний зв’язок між соціальною структурою і особистістю Гідденс пропонує виражати поняттям соціальна

практика (social practice). Згідно з теорією Гідденса “предметом соціальних наук є не досвід індивідуального актора і не існування якої-небудь форми соціальної тотальності, а соціальні практики, які впорядковані у просторі й часі. Соціальні дії людей циклічні подібно до деяких природних явищ, що самовідтворюються. Це означає, що вони не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, причому тими ж самими способами, за допомогою яких люди реалізують себе як актори” [9, с. 40].

Однак на відміну від Бурдьє, який структурування поведінки і системи орієнтацій виводив переважно зі сфери діяльності, Гідденс акцентує увагу на когнітивній складовій індивідуальної діяльності, ввівши поняття практичної свідомості та дискурсивної свідомості. Саме ці компоненти та ще підсвідомі мотиви є складниками тривірневої моделі актора. Відтак, соціальні практики являють собою поведінкові та інституціональні зміни практичної свідомості, які, укорінившись, створюють інститути. Тому процес формування соціальних практик є вираженням подвійної природи соціальної структури, яка водночас є як творцем, так і результатом поведінки людей. Таким чином, структури організують і формують соціальну дію, водночас структури є невіддільними від соціальних практик, які, власне, включені у продукування і перепродукування структури [9, с. 38–88].

Знову ж таки, як і у випадку Бурдьє, критики звертають увагу на суперечності стосовно джерел соціальних практик, оскільки підсвідомі мотиви як джерело вибору та змін у практиках вихолощує та позбавляє термін емпіричного змісту [4, с. 71–72]. Тобто використання ідеї практики як сукупності неявних значень і правил виявляється проблематичним, оскільки ця ідея не дає відповіді стосовно проблеми трансмісії соціальної практики. Отже, за використання напрацювань суб’єктивістських концепцій практики у прикладному значенні, найбільш корисною концептуалізацією соціальної практики є визначення

цього феномена як моделі присвоєння навичок, модель навчання.

Натомість соціологи останнім часом дедалі частіше почали вживати поняття “соціальні практики” для опису особливостей функціонування та змін соціальних інститутів. На думку П.Бергера і Т.Лукмана, витоками інституціоналізації є процеси габітуалізації (“узвичаювання”) будь-якої діяльності. Тобто будь-яка дія, що часто повторюється, згодом може бути відтворена її виконавцем з метою заощадження зусиль та через сам факт, усвідомлена як зразок [10, с. 89–90]. Власне, біхевіористське відображення соціального інституту визначає його як регулярні й довготривалі соціальні практики, що санкціонуються і підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства [11, с. 106]. “Інституціоналізацією називається процес, в перебігу якого соціальні практики стають достатньо регулярними і довготривалими для того, щоб їх можна було описувати як інститут” [11, с. 106–107].

Р.Туомела відводить соціальним практикам центральне місце в соціальних науках. Він підкреслює основну ідею сумісності соціальних практик і соціальних інститутів. Основною думкою є те, що колективна інтенціональність у формі узгоджених “ми-ставлень” (“we-attitudes”) складає основу стандартних соціальних практик і соціальних інститутів. Соціальна практика розглядається ним як повторні соціальні дії, що виконуються на основі соціальних причин, які поділяються і виражаються в колективному ставленні. Соціальний інститут автор подає як рефлексивне поняття, що має стосунок до центральної соціальної практики або практик, які керуються системою норм, заснованих на колективному ставленні, виходять з їх вигідності та корисності для групи [12].

У цьому ж ключі Т.Заславська визначає поняття соціальні практики як “стійкі системи взаємопов’язаної та взаємно орієнтованої рольової поведінки індивідів, організацій і груп, що мають масове поширення і вкорінення у

соціокультурних нормах” [13, с. 214]. Стійкі соціальні практики уявляються Заславською як конкретні *форми існування* і функціонування суспільних *інститутів*. “З інститутами вони співвідносяться як форма зі змістом або як явище із сутністю, що визначає характер їх зв’язку” [13, с. 214]. Тому формою реалізації кожного соціального інституту слугує сукупність відповідних практик. Однак, оскільки інститути завжди глибші своїх форм, конкретні практики можуть у певних умовах змінюватися, не порушуючи сутності інститутів. І лише за вагової зміни сукупності соціальних практик можна говорити про істотні перетворення інституту. Це дає підстави поділяти соціальні практики на інституціоналізовані й неінституціоналізовані. У першому випадку йдеться про масові та значущі комплекси поведінки, які складають ядро життєдіяльності суспільства і його основних підсистем, тоді як у другому – про менш поширені, спорадичні, недостатньо засвоєні й неформовані практики, які часто представляють периферію суспільного життя [13, с. 116]. Таким чином, інституціональні зміни інтерпретуються за таким логічним ланцюгом: *масові дії і взаємодії – неінституціоналізовані практики – інституціоналізовані практики – комплекс взаємопов’язаних практик – інститут (трансформація інституту)*. Це дає змогу точніше простежити глибину, потенціал і перспективи інституційних зрушень у певній сфері соціальних відносин.

Категорії “соціальна практика” і “політична практика” як поняття, що відображають “накопичення” поведінкових передумов зародження інституту, також застосовують польські соціологи М.Карват і В.Мілановський. Під практикою вони розуміють взаємозалежність двох дій, яка полягає в тому, що у множині результатів (матеріальних) наявний принаймні один результат, який зумовлює певний результат іншої дії. Сукупність таких дій слугує продукуванню умов існування певної системи, відтворенню, підтримці й перетворенню даних умов [14, с. 135].

У пострадянській соціології поняття “практики” часто застосовують, описуючи масові девіантні дії, які назива-

ють нелегальними, тіньовими, неправовими практиками. Соціальні практики є, поряд з соціальними інститутами та суспільними цінностями й чеснотами, складовою громадянського суспільства, соціологічну концепцію якого запропонував В. Степаненко. До соціальних практик він відносить суспільну активність громадян, що не обмежується виборами; громадські рухи; ініціативні групи; залучення до добровільних громадських, почасти неформалізованих та “віртуальних”, об’єднань; правову культуру та вміння застосувати правозахисну і судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно значущих ініціатив [15, с. 171].

Водночас поняття “практика” часто застосовують, аби змалювати практичний результат ідентифікації. Соціокультурні ідентичності пов’язують з відповідними ідентифікаційними практиками. Існує думка, що різноманітні ідентичності – національні, етнічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні, професійні, локальні, регіональні, групові, особистісні та інші мають чи намагаються отримати легітимність і продукуватися у відповідних ідентифікаційних практиках.

Поняття “практика” часто поєднується з поняттям стилю життя людей. Однак якщо категорія стилю життя дає змогу розглянути внутрішню структуру психологічних стимуляторів поведінки під кутом зору трансформації змісту норм, правил, цінностей, то поняття практики більш спрямоване на опис інноваційної поведінки людей, яка не завжди є суб’єктною, а подеколи й вимушеною.

Останнім часом цю категорію часто застосовують, коли відображають фактологічні судження респондентів, тобто ті факти, події, що відбулися або зазвичай відбуваються у житті людини за певний час. Зокрема, при описуванні реальної поведінки у певній сфері в українській соціології стають усталеними такі поняття, як мовні практики, культурні та культурно-дозвілєві практики, життєві практики, пов’язані зі здоров’ям і хворобою, освітянські практики, громадянські практики, екологічні практики тощо.

Визначення соціальних практик як форм діяльності, поведінки дає підстави згадати провідний у першій половині ХХ ст. напрям в американській психології – біхевіоризм та його подальшу модифікацію – необіхевіоризм. Йдеться про складні поведінкові навички, які є сукупністю зовнішніх реакцій, що механічно викликаються стимулами середовища. Проявляється “закон ефекту”, згідно з яким проблема формування поведінки описується як навчання, коли успішна, результативна реакція самовідтворюється в аналогічних умовах. Закріплення реакцій підпорядковується “закону вправ” – неодноразове повторення однакових реакцій у відповідь на одні й ті ж стимули автоматизує ці реакції (це перекликається з визначенням практики як тренування). Пошук успішних реакцій відбувається шляхом спроб та помилок доти, доки не виникне позитивний ефект. Власне, так звані репертуари поведінки (Б.Скіннер) мало чим відрізняються від інтерпретації практики, що її дають Бурдье та Гідденс.

На парадигмі навчання та оперантної зумовленості Скіннера базується теорія обміну, розроблена Дж.Хомансом. Згідно з нею поведінка людини описується як “виплати” (реакції) на ті чи ті “нагороди” (стимули), які вона отримує: вдалий “обмін” закріплюється, відтворюється і втілюється у повсякденні практики людини, натомість невдалий досвід відкидається.

Таким чином, існуюче розмаїття інтерпретацій поняття “практика” вирізняє лише бачення механізмів продукування усталеної поведінки людей, натомість простежується спільне його бачення як одного з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, що визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Для удосконалення емпіричної верифікації цього поняття, на нашу думку, соціальну практику слід розглядати як сукупність масових дій/взаємодій, котрі можуть набувати різних поведінкових форм впливу на соціальні інститути суспільства.

Література

1. *Кравченко С.А.* Социологический энциклопедический англо-русский словарь. Более 15000 словарных статей. – М., 2002.
2. *Большой* толковый социологический словарь (Collins). – М., 1999. – Т. 2 (П-Я).
3. *Волков В.В.* О концепции практик(и) в социальных науках // Социологические исследования. – 1997. – № 6.
4. *Девятко И.Ф.* Социология с практической точки зрения: к критике современных теорий практики // Новое и старое в теоретической социологии / Под ред. Ю.Н.Давыдова. – М., 2003.
5. *Волков В.В.* Советская цивилизация как повседневная практика: Возможности и пределы трансформации // Куда идет Россия?...: Общее и особенное в современном развитии / Под ред. Т. Заславской. – М., 1997.
6. *Бурдые П.* Практичний глузд. – К., 2003.
7. *Шматко Н.А.* “Табитус” в структуре социологической теории // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2.
8. *Ядов В.А.* Диспозиционная концепция личности // Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л., 1979.
9. *Гидденс Э.* Устройство общества: Очерк теории структуры. – М., 2003.
10. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.
11. *Аберкромби Н. и др.* Социологический словарь. – М., 1999.
12. *Tiometela R.* The Philosophy of Social Practices: A Collective Acceptance. – Cambridge, 2002.
13. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: Социальный механизм трансформации. – М., 2004.
14. *Карват М., Милановский В.* Политические действия как элемент системы общественной практики // Элементы теории политики: пер. с польск. / Предисл. В.П.Макаренко. – Ростов-на-Дону, 1991.
15. *Степаненко В.П.* Проблеми формування громадянського суспільства: інститути, практики, цінності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001.